

Трансформації у духовній сфері людності Північного Лівобережжя бронзової доби, або Про що говорять артефакти?

Стаття присвячена проявам модерних і традиційних явищ у царині духовної культури Північного Лівобережжя в добу бронзового віку.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, духовна культура, релігійні культури, орнамент.

Статья посвящена проявлениям современных и традиционных явлений в сфере духовной культуры Северного Левобережья во время бронзового века.

Ключевые слова: Северное Левобережье, духовная культура, религиозные культы, орнамент.

The article is devoted to the displays of the modern and traditional phenomena in the spiritual culture of North Left-bankness in time of bronze age. pattern among Middlednieper and Sosnytzia tribes appears.

Key words: North Left-bankness, spiritual culture, religious cults, decorative pattern.

Духовна сфера є специфічною особливістю, притаманною лише людині. Її витoki сягають часів завершення процесу антропосоціогенезу, коли на Землі постала істота нового типу: істота мисляча, соціальна. З появою Гомо сапієнс людство увійшло в нову еру освоєння і осмислення довкілля, коли відображення дійсності почало відбуватися крізь опосередковані образи. В означеній сфері суспільної свідомості протягом кам'яного віку відбулося внутрішнє логічне роздвоєння: одна лінія поклала початок духовному осмисленню світу у художній творчості, яка матеріально втілилась у пам'ятках мистецтва як складової раціональних знань. Інша лінія віддзеркалилась у релігійно-міфологічній свідомості, коли людина, не маючи змоги пояснити певні явища довкілля на підставі раціонального, вдавалась до творення іншого, ірраціонального світу – світу різноманітних фетишів, ідолів, наділяючи їх міфічною силою. Однак ще досить тривалий час обидві лінії лишалися внутрішньо єдиними.

Реконструкція духовної сфери буття людини на підставі археологічних джерел стикається зі значними труднощами, зумовленими їхньою специфікою. Від часів первісності лишилися лише "німі" свідки історії – артефакти. Водночас за кожною річчю стоять люди – зі своїм світосприйманням, усвідомленням власного буття і, відповідно, кожній

речі, окрім конкретного функціонального призначення, притаманна певна семіотична властивість. Тож виникає питання: як ті чи інші артефакти співвідносяться з духовною сферою? Наприклад, антропоморфні зображення на кам'яних стелах або орнаментация на кераміці: в одних випадках мають місце реалістичні творіння, а в інших – стилізовані образи людей, рослин, тварин. Їх тлумачення як реальних об'єктів є неоднозначним, гіпотетичним. В них все є символічним, умовним, реальні образи, людська свідомість, рука майстра трансформовує у знакові символи, семантичне навантаження котрих достеменно було відомим лише їхнім авторам-творцям.

В окресленій ситуації речі можуть "заговорити" якщо постають у складі певного історичного контексту. Річ як поодинокий артефакт не має змістової інформації про духовний світ людей, які її виготовили або нею користувались. Зміст речі ... розкривається через знання контексту, в якому річ функціонувала та створювала певний настрій [1]. Таким контекстом є рівень соціально-економічного розвитку населення Північного Лівобережжя бронзової доби та його етнічний склад, господарське та етнокультурне середовище, у якому речі створювались, передаючи образ свого часу.

Предметом аналізу у пропонованій статті є духовна складова буття населення Північного Лівобережжя бронзової доби, а об'єктом – комплекс речових джерел для реконструкції конкретних проявів духовності у її традиційному і модерному аспектах. Територіальний вимір комплексу археологічних джерел охоплює адміністративні межі Чернігівщини та Сумщини, які є найпівнічнішими областями Лівобережжя України.

Бронзовий вік на Північному Лівобережжі починається на межі III та II тис. до н.е. Попередні культури дніпродонецької історико-культурної області, які займали у неоліті західну частину регіону та ямково-гребінцевої кераміки, населення якої обіймало північно-східні території Лівобережжя, змінюються культурами бронзової доби: середньодніпровською шнурової кераміки, сосницьким варіантом східнотшинецької культури та мар'янівською культурою. Остання генетично пов'язана з неолітом ямково-гребінцевої кераміки. З утвердженням цих культур на Півночі Лівобережжя починає торувати шлях відтворювальне господарство. Це означало якісні зрушення у виробничій сфері та суттєві модерні трансформації у царині духовної культури. В умовах переходу до нових видів господарської діяльності – землеробства і скотарства змінювався зміст суспільної свідомості. Об'єктом відображення стає не лише Природа, як це мало місце за привласнювального господарства мисливсько-рибальсько-збиральницького спрямування, а й модерні господарські і суспільні відносини. У світоглядних

уявленнях вони трансформуються у символи, які втілюють нові культури та обряди, з'являються перші культові споруди в межах поселень. В сенсі зазначеного звертають увагу розкопані С.С.Березанською культові будинки сосницької культури поблизу хутора Пустинка Чернігівського району. Загалом на поселенні нею виявлено і досліджено 35 різноманітних споруд. Серед них є житлові приміщення, господарські будівлі та вищезазначені культові. Обидві споруди розташовувалися порівняно далеко від берегової смуги та відокремлено від решти жител і не мали поруч себе приміщень господарського призначення. Відрізнялись вони від решти жител не тільки формою, але й устроєм. Перше приміщення зведене у західній частині поселення на підвищеній ділянці берега на відстані 20 метрів від води, мало форму ротонди діаметром близько 10 м. В середині нього, у центральній частині, знаходилося 4 ями, які утворювали неправильний чотирикутник розмірами 3,5 x 4 метри. У межах чотирикутника на підлозі приміщення був акуратний довгастий рівчачок завглибшки 30 см, завширшки – 50 см та завдовжки 3 м, засипаний уламками зернотерок у кількості 120 одиниць. Уламки були випалені, однак ні сам рівчачок, ні навколишній простір не мали слідів вогню, а отже, зернотерки випалювались десь на стороні. Знайдені серед них і фрагменти кераміки з рослинним мотивом та відбитками зерен пшениці. Дно рівчака засипане золою і дрібними кальцинованими кістками. Можна погодитись із припущенням С.С.Березанської, що скупчення в одному місці такої великої кількості обпалених зернотерок, принесених сюди з різних жител селища, засвідчує появу у сосницьких племен землеробського культу [2], який відправляли у спеціальних культових приміщеннях.

Друге приміщення розташовувалося у східній частині поселення також окремо від жител на значній відстані від берега. Воно мало незвичну п'ятикутну форму, заглиблювалось на 1,25 м у материк і витягнуте за довгою віссю з півночі на південь. До південної стіни зроблена невелика (3 x 5 м) трикутна прибудова, у центрі якої знаходився жертвник округлої форми діаметром 50 см та завглибшки 5 см. Його дно та стіни обмазані товстим шаром глини і випалені. У середині заглиблення, яке слугувало вітарем, було скупчення золи світлого кольору, а поруч знаходились уламки товстостінного, пишно орнаментованого посуду. У самому п'ятикутному приміщенні знайдені два відкритих вогнища і шість поховань кальцинованих кісток під підлогою у грушеподібних ямках, обмазаних глиною. Заповнення являло собою суміш кальцинованих кісток, золи та сажистого піску з дрібним вугіллям. У різних місцях вздовж стін знайдено декілька

уламків посудин – тонкостінних, з лощеною поверхнею і багато-орнаментованих [3].

Особливості архітектурної форми приміщення, відсутність у ньому традиційних купольних печей і традиційного культурного шару у вигляді великої кількості керамічного посуду, кісток тварин, кам'яним "жертвником" у трикутній прибудові та значної кількості поховань дає підстави припустити його призначення для здійснення ритуальних церемоній, пов'язаних з культом мертвих предків. Вочевидь, артефакти засвідчують зародження віри у духів померлих прабатьків, які допомагають людям сущим. Ймовірно, це був культ чоловічих предків.

Новим явищем у царині духовної культури Північного Лівобережжя стала поява у межах житлових приміщень невеликих сімейних жертвників. Зокрема, у житлі №5 того ж таки селища Пустинка поруч із вогнищем розміщувалась кам'яна вимостка округлої форми, вкрита шаром необпаленої глини. На неї покладено два глиняні вальки яйцеподібної форми. З часом аналогічні сімейні жертвники виявлені і в інших житлах Пустинки [4], яка є еталонною пам'яткою усієї сосницької культури. У власній оселі патріархальна сім'я поклонялася духові домашнього вогнища. Поряд з останнім розташовувався невеликий вівтарик. Жертвоприношення здійснювалось колосками злакових культур або глиняними паляничками з домішками зерен. Інколи забивались тварини або птахи, приносили у жертву і їх глиняні подоби. Водночас як домашні жертвники, судячи з наявних артефактів, використовували і власне вогнище, під якими в ході археологічних досліджень на Волинцевому, Гришевці, Долинському, Іванівці, Пустинці, Сосниці (урочище Боромка) виявлені уламки зернотерок, серпів, прясел, глиняних ложок, вотивних посудин [5]. Такі обрядові дії мали, за уявою землеробів і скотарів бронзової доби, задобрити сили зла, забезпечити у майбутньому приріст родини, худоби, отримати високий врожай.

Своєрідну групу культових речей доби бронзи на Північному Лівобережжі складають мініатюрні посудини. Вотивний характер засвідчують їхні знахідки на поховальних пам'ятках. За приклад можуть слугувати виявлені в ході археологічної розвідки поблизу с.Рудня Ріпкинського району на дюнному узвишші 20 мініатюрних посудин середньодніпровської культури зі скупченням кальцинованих кісток; на відстані 0,5 км від селища Пустинка також на дюнному підвищенні знайдено велику кількість кальцинованих кісток, пряслиця, фрагменти кераміки та велика кількість мініатюрних посудин. Саме у цьому місці знаходився могильник Пустинського поселення [6].

Одним з модерних проявів населення Північного Лівобережжя у духовній культурі бронзової доби стало урізноманітнення варіантів

обрядових дій, в яких виявлялися уявлення про незалежну від тіла душу. На цьому традиційно ґрунтувався поховальний обряд за варіантом інгумації, а тепер до нього додався й варіант кремації. У попереднього неолітичного населення дніпродонецької культурно-історичної області поховання були колективними, від 2 до 13 в одній могилі випростані на спині та посипані червоною охрою [7]. У населення культури ямково-гребінцевої кераміки теж мав місце обряд поховання у випростаному на спині стані з посипанням червоною охрою, але самі поховання поодинокі [8]. Червона охра імітувала вогонь, очищення ним і майбутнє відродження.

Бірітуалізм поховального обряду яскраво проявився саме на Північному Лівобережжі, коли з початком бронзової доби разом з традиційними ґрунтовими похованнями за межами поселень вперше почали зводитись спеціальні поховальні споруди – кургани. Вони засвідчили значні соціально-економічні зміни у суспільстві бронзової доби, закріпили їх у певній релігійно-міфологічній системі, символом якої, власне, і стали. Їх спорудження вимагало від будівничих ґрунтознавчих знань і вмінь, певного порядку та технологічної послідовності. Водночас можна говорити й про складну семантику курганних споруд у системі релігійно-міфологічних уявлень їх архітекторів і будівельників. У сучасній археології курган трактується як символічне втілення Всесвіту з трьома його складовими: нижній світ – могила – світ померлих; середній світ, тобто поверхня, на якій споруджено курган, – це наземний, земний світ, світ живих; горішній світ – курганний насип – то небесна сфера, світ небожителів [9]. Ритуал поховання під курганами передбачав для покійника досягнення вічного блаженства або відродження і перевтілення в іншому, потойбічному світі. Сама поховальна споруда символізувала вічне житло, в якому забезпечувалися умови для відродження [10].

Перші поховання під курганами на Півночі Лівобережжя з'являються у населення середньодніпровської культури шнурової кераміки. Вони невеликі за розмірами – заввишки від 0,5 до 1,5 метри і діаметром у 10–15 метрів. Тільки поодинокі з них, як-от Долинка, Стретівка, мали висоту до 3-х метрів та діаметр у 30 метрів. Насип оперезувався ровиком. Під ним археологи знаходять сліди кострищ, які розкладалися з метою очищення вогнем і здійснення тризни за померлими. На відміну від неолітичних традицій випростаних поховань середньодніпровці репрезентують обряд поховання у зігнутому стані на боці і тільки зрідка мають ще місце поховання з тілами, випростаними на спині [11].

Поховальний обряд виступає як одна з форм релігійних вірувань, пов'язаних з культом предків. За варіантом інгумації тіло покійника

орієнтувалося за сторонами світу, мала місце варіативність у позиції положення рук та ніг. Еталонним у сенсі зазначеного є досліджений В.А.Іллінською курган сосницького варіанту східнотшинецької культури біля с.Хар'ївка Путивльського району на Сумщині. У відносно невисокому кургані 0,7 м та діаметром у 24 метри знаходилося 4 покійники. Поховання №1 містилося у південній частині кургану, а кістяк орієнтований головою у північному напрямку. Зігнуті у ліктях руки покладено на груди, а сам покійник покладений на лівий бік у зігнутому стані. Біля ліктя правої руки знаходилась невелика кам'яна сокира клиноподібної форми. У похованні №2 кістяк покладений аналогічно першому, але голова орієнтована на південний захід. Поховання №3 та №4 збереглися погано, але у четвертому похованні тіло теж покладено на лівий бік у зігнутому стані, однак голова орієнтована на північний схід. Поруч зберігалися типові для сосницької культури тюльпаноподібні посудини з прокресленим орнаментом [12]. Біля них виявлені сліди тризни: залишки кострища, кістки жертвенних тварин та уламки ритуального посуду [13]. Тобто помітне місце у ритуалі відводилося вогню.

За обрядом кремації на поховальних пам'ятках Північного Лівобережжя простежуються два різновиди поховань: в урнах і ґрунтових ямах. Кремація померлого відбувалася як на місці поховання, так і осторонь. Відсутність випаленого ґрунту довкола поховань середньодніпровської культури шнурової кераміки Мис Очкінський на Сумщині, Євминка на Чернігівщині та інших вказують на переживання останнього різновиду поховань. Кальциновані кістки з попелом висипалися як у спеціальні посудини – урни і закопувалися на глибину 0,6–0,9 метра від поверхні землі, так і до ямок конічної або округлої форми [14]. Покійників супроводжував у потойбічний світ поховальний інвентар зі зброями праці, посуду, зброї та прикрас. При цьому звичайні побутові речі набували сакрального значення. Гіпотетично можна припустити віру людей у те, що душа покійника під час спалення разом з димом піднімалася до неба, поєднуючи підземний, земний та небесний світи.

Одним з джерел розкриття духовного світу людності бронзового віку є орнамент на керамічному посуді. У візерунках на посудинах містився певний набір знаків та ідеограм, притаманних населенню тієї або іншої культури. В орнаментальних візерунках втілювались не лише естетичні смаки і нахили їх творців, а й містилась якась світоглядна позиція, хоч і у прихованому вигляді. З неолітичного часу на Півночі Лівобережжя утвердилась традиція гребінчасто-накольчастої орнаменталії керамічного посуду. Зокрема, у дніпро-донецького населення набуває поширення посуд, орнаментований прокресленими лініями та овальними наколами. У посудинах племен ямково-

гребінцевої кераміки чергування ліній, ямок змінювалося горизонтальними рядами гребінцевих відбитків. Ямки нерідко накладали на стики стрічок, з яких ліпилася посудина [15]. В бронзову добу у населення мар'янівської культури, генетично пов'язаної з неолітом ямково-гребінцевої кераміки на її ранньому етапі орнамент традиційно являв собою ряди округлих ямок і "гусеничок", нанесених відбитками короткої палички. Декорувалася вся поверхня від денців до вінців. На пізніх етапах розвитку цієї культури новим явищем стає поява зубчастого штампку, а також "перлин", утворених нанесеними зсередини вдавненнями [16].

Система орнаментативної середньодніпровської культури шнурової кераміки та сосницького варіанту східнотшинецької культури віддзеркалювала нові явища в соціально-економічному житті населення регіону, зокрема, появу землеробства і скотарства. Серед найпоширеніших візерунків – прокреслені горизонтальні та діагональні ряди виконані паралельно вінцями і розташований нижче пояс трикутників. У середньодніпровській культурі трикутники мали як вільне поле, так і штриховку косими лініями та крапками; є і мотив ялинки. На багатьох посудинах орнамент виконаний відбитком шнура. На посудинах сосницької культури шнуровий орнамент, прокреслені лінії, трикутники, овали доповнювались ще й наліпними шишечками [17]. У семантичному сенсі шнуровий орнамент символізував домостованих тварин, адже шнуровий батіг є атрибутом скотаря. Мотив трикутника вважається символом землі, а трикутники із крапкою всередині або заштриховані, ймовірно, означали зоране поле.

Звертає увагу відсутність у орнаментальних мотивах на керамічному посуді населення мар'янівської, середньодніпровської та сосницької культур солярної символіки. На відміну від населення індоіранського походження, серед якого були поширені хрестики, коло з променями, свастики та інші солярні знаки, у прафінно-угрів та прабалто-слов'ян Північного Лівобережжя вони не фіксуються. Пояснити це можна значно пізнішим поширенням відтворювального господарства в цьому регіоні порівняно з центральними та південними регіонами країни і відносно слабкими контактами Задесення і Засейм'я зі своїми південними сусідами.

Література

1. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К., 1999. – С. 204.
2. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К., 1972. – С. 34.
3. Там само. – С. 35.

4. Давня історія України : в 3 т. – К., 1977.
Т. 1. – 1977. – С. 514.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К., 1972. – С. 36–37.
6. Там само. – С. 39–41, 43, 65–66.
7. Матюшин Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М., 1996. – С. 48.
8. Давня історія України : в 2 т. – К., 1994.
Т. 1. – 1994. – С. 43.
9. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К., 1999. – С. 200.
10. Давня історія України : в 3 т. – К., 1997.
Т. 1. – 1997. – С. 361.
11. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985.
Т. 1. – 1985. – С. 369.
12. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С. 60.
13. Там само. – С. 70–71.
14. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985.
Т. 1. – 1985. – С. 374.
15. Історія Української культури : в 5 т. – К., 2001.
Т. 1. – 2001. – С. 123.
16. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985.
Т. 1. – 1985. – С. 399.
17. Словник-довідник з археології. – К., 1996. – С. 246, 275.